

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife'de Doğu Türkçesinde Koyulaşan Dil Birimleri

Ahmet Turan DOĞAN*

Özet

Türk dili araştırmalarında batı Türkçesi-doğu Türkçesi ayrımı, önceleri Bulgar lehçesi ve onun dışında kalan Türk lehçeleri için kullanılırken sonraları Oğuzca ve onun dışında kalan Türk lehçeleri (Çuvaşça hariç) için kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu'da 13. yüzyılda bir yazı dili kuran Oğuzların bazı ses, şekil ve söz varlığı özellikleri bakımından doğu Türkçesinden ayrıldıkları daha net olarak görüldüğü için böyle bir adlandırmaya gidilmiştir. Bu çerçevede Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde kaleme alınan karışık lehçeli eserlerin sahip olduğu doğu Türkçesi-batı Türkçesi özellikleri de bu eserlerle ilgili bir yorum yapma açısından araştırmacıları bir hayli zorlamıştır. İlerleyen zamanlarda artık 13-15. yüzyıllar arasında doğu Türkçesi ve batı Türkçesi metinlerinden yola çıkılarak iki farklı lehçe grubu arasındaki farklar ortaya konmuş ve bu çerçevede Oğuzca unsurlarla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak, tersten bir değerlendirme yapılarak Eski Anadolu Türkçesinde yer alan ve zamanla kaybolup Türkiye Türkçesine ulaşmayan bazı dil birimleri pek ele alınmamıştır. Bu çalışmada Oğuzca'da bir temayül olarak bulunan, ancak buna karşılık doğu Türkçesi metinlerinde koyulaşan ses, şekil ve söz varlığı birimlerinin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife* adlı eser üzerinden Eski Anadolu Türkçesindeki kullanıma durumuna bakılmıştır. Çalışmada Oğuzca'nın ilk yazılı dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesindeki bazı dil birimlerinin doğu Türkçesinde koyulaşan birimler olduğu ve bunların izinin zamanla hem Anadolu'daki yazı dilinden hem de diğer Oğuz yazı dillerinden büyük oranda silindiği görülmüştür.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetturannogan@gmail.com, ROR ID <https://ror.org/057qfs197>, <https://orcid.org/0000-0001-9173-7558>.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, batı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, koyulaşma

Widespreading Glossemes in Eastern Turkish in Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe

Abstract

In Turkish language research, the distinction between Western and Eastern Turkish was first used for Bulgarian and other Turkish dialects, but later it began to be used for Oghuz and other Turkish dialects (except Chuvash). Such a naming was made because it is more clearly seen that the Oghuzs, who established a written language in Anatolia in the 13th century, differ from Eastern Turkish in terms of some phonetic, morphological and vocabulary features. In this framework, the Eastern and Western Turkish features of mixed dialect texts written in the early periods of Old Anatolian Turkish have made it difficult for researchers to make an interpretation about these texts. The differences between two different dialect groups were revealed based on Eastern and Western Turkish texts in the years between 13th and 15th centuries. Many studies on Oghuz glossemes were conducted within this framework. However, by making a reverse evaluation, some glossemes existing in Old Anatolian Turkish, disappearing over time and not being included in Turkish have not been discussed much. In this study, the use of phonetic, morphological and vocabulary glossemes, which are a tendency in Oghuz dialect but become widespread in Eastern Turkish texts, was examined in Old Anatolian Turkish through the text “Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe”. In this study, it was seen that some glossemes in Old Anatolian Turkish constituting the first written period of Oghuz language became widespread in Eastern Turkish, and over time, their traces largely disappeared both in the written language of Anatolia and other Oghuz written languages.

Keywords: Eastern Turkish, Western Turkish, Old Anatolian Turkish, widespreading

Boylar hâlinde yaşamak ya da boy organizasyonları hâlinde çeşitli siyasi kuruluşlar meydana getirmek İslam öncesi Türk tarihinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir (Taşağıl, 2017, s 9). Bu durumun İslam sonrasında da devam ettiği söylenebilir. Bunun yansıması olarak da hem İslam öncesinde hem de İslam sonrasında çeşitli Türk lehçeleri meydana gelmiştir. Bu lehçelerin Türklerin boy teşkilatlanmaları dolayısıyla ana boy adları etrafında toplandıkları ve kümeler oluşturdukları görülür: Oğuz grubu, Kıpçak grubu, Karluk grubu vb. Özellikle coğrafi sebeplerle zaman içerisinde bazı boyların ağızlarının diğer Türk lehçelerinden bazı özellikler bakımından ayrıldıkları görülür. Türk dili tarihine bakıldığında Bulgarların ve Oğuzların bu noktada

ön plana çıktıkları görülür. Çuvaşça haricinde, Bulgarların bugüne gelen bir devamı olmadığından ve Çuvaşlar da önemli bir sayıya sahip olmadığından günümüzdeki lehçe farklılıkları üzerine değerlendirmeler genellikle Oğuzca ve diğer Türk lehçeleri üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla da doğu Türkçesi-batı Türkçesi değerlendirmeleri de bu yönde olmuştur. Oğuz ağızına dayalı yazı dili ilk olarak 13. yüzyılda ortaya çıktığı için söz konusu farklılıkların hangi yüzyıla kadar gittiği de tam olarak bilinmemektedir. Ancak, bir lehçedeki farklılıkların kısa sürede ortaya çıkamayacağı göz önünde bulundurulursa Oğuzcada görülen farklılıkların Kâşgarlı Mahmud'un Türk lehçe özelliklerini verdiği 11. yüzyıldan da ileri gittiği söylenebilir.

Oğuzcanın ses, şekil ve söz varlığı farklılıkları Türkolojide dikkat çekmiş ve bunun üzerine doğu Türkçesi metinlerindeki Oğuzca unsurlar araştırılmıştır. Bu konuda şu çalışmalar söylenebilir: Aktan, 2012; Çolak, 2015; Çürük, 2011; Gül, 2015; G. Gülsevin, 1998; G. Gülsevin, 2002; G. Gülsevin, 2004; G. Gülsevin, 2007; G. Gülsevin, 2010; G. Gülsevin, 2011; S. Gülsevin, 2007; Hazar, 2011; Kaymaz, 2002; Kaymaz, 2004; Korkmaz, 2005; Levitskaya, 2005; Özevren, 2020; Vörös, 2002; Yücel, 2021. Bu çalışmaların yanında tersten değerlendirmenin yapıldığı da görülür: Akar, 2011; Boz, 2018. Görüldüğü üzere doğu Türk lehçeleri ile Oğuzca (Anadolu Oğuzcası) arasındaki ses, şekil ve söz varlığı farklılıkları dikkat çektiği için bu konuyla alakalı çokça çalışma yürütülmüştür.

Bu farklılık ifadesi aslında Kâşgarlı ile başlamıştır. Kâşgarlı, dillerin en yeğnisinin Oğuzlarınki olduğunu belirterek diğer Türk lehçeleriyle Oğuzca arasındaki temel farklılıklara dikkat çekmiştir. Yeğnilikten ne anlamasıyla ilgili Doğan (2019) bir çalışma yürütmüş ve VIII-XV. yüzyıllar arasında Oğuzcanın, çağdaşı olan doğu Türk lehçelerinden bazı özellikler bakımından dilbilimsel açıdan daha ekonomik olduğunu ortaya koymuştur. Karışık lehçeli olarak adlandırılan eserler döneminde de “olga-bolga” ibaresiyle yazıldığı ifade edilen eserlerin yazarların kendi ifadelerince “ruşen Türkçeye” yani Anadolu Oğuzcasına aktarıldığı belirtilmiştir. Burada da doğu Türkçesi-batı Türkçesi şeklinde bir karşılaştırmanın yapıldığı görülür.

Yüzyıllar boyunca araştırmacıların dikkatini çeken söz konusu lehçe farklılıkları nasıl değerlendirilmelidir? Bu konuya teorik bir yaklaşımla ilgili genellikle Gülsevin'in çalışmaları bulunmaktadır. Gülsevin, Oğuzca unsurlara teorik olarak yaklaştığı çalışmasında *bul-* ve *tap-* fiilleri özelinde yaptığı değerlendirmesinde *bul-* fiilinin Oğuzca, *tap-* fiilinin ise Oğuzca olmayan şekil olduğunu belirttikten sonra bu durumun iki şekilde değerlendirilebileceğini ifade eder: 1. Orta Asya'daki ağızları (Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay) konuşanlar, zamanla eski yazı dilindeki *bul-* fiilini terk edip *tap-* fiilini yazı dilinde kullanmaya başlamış. 2. *Bul-* fiili Oğuzca değildir. Ona göre Köktürk

yazı dilinde olan bu kelimeyi Orta Asya'daki ağızlar zamanla terk ederken Anadolu'daki Oğuzlar ağızlarında saklamışlardır (2010, s. 60). Gülsevin, ikinci görüşün doğru olmasının mümkün olmayacağını; çünkü, *bul-* fiilini Orta Asya'daki Türkler kullanmayı bırakırken, Orta Asya'dan uzaklaşan Oğuzların ağızlarında hatırlamış olamayacağını belirtir (2010, s. 60-61). Bunun yanında Gülsevin, sadece Oğuzcada görülen özelliklere Oğuzca demenin her zaman doğruyu yansıtmadığını, Oğuzca olup tarihî ve yaşayan lehçelere giren unsurların giriş dönem ve nedenlerinin farklılık gösterdiğini de belirtmiştir (2010, s. 73). Türkiye'de yapılan çalışmalar genellikle bu tespit doğrultusunda olmuş ve doğu Türk lehçelerinden farklılık gösteren ses, şekil ve söz varlığı unsurları Oğuzca olarak değerlendirilmiştir. Akar ise konuyu biraz daha farklı ele almış ve bir dilin lehçelerinin eski dönemlerinde bulunup da sonraki dönemlerindeki lehçelerde yaygın kullanımı olmayan dil unsurlarını *saklantı* olarak tanımlamıştır (2018, s. 29). Ona göre Eski Oğuz Türkçesinde *yaz-* fiiline göre daha az bir kullanıma sahip olan *biti-* fiili bir saklantıdır (2018, s. 29).

Yukarıda belirtilen değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Türk lehçelerinin başta ses olmak üzere, şekil ve söz varlığı bakımından birbirinden ayrıldığı görülür. Bu konuda temelde doğu Türkçesi-batı Türkçesi ayrımı ortaya çıkmaktadır. Burada batı Türkçesiyle anlaşılın Oğuzcadır. Doğru Türkçesiyle anlaşılın ise Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça dışında kalan Türk lehçeleridir. Demek ki, Türkçede Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça için de müstakil unsurlar söz konusudur. İşin aslına bakıldığında Oğuzca unsurlar, doğu Türkçesi unsurları, Çuvaşça unsurlar vb. Türkçenin lehçelere ayrılması konusuyla doğrudan bağlantılı bir konudur. Bu noktada Dilâçar'ın "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi" adlı çalışmasında ileri sürdüğü görüşler konuyu aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Dilâçar, görüşünü *genel temayül*, *koyulaşma*, *körlenme* şeklinde üç kelimeyle özetlemiştir (1957, s. 85). Ona göre, lehçelerin oluşumu birbiriyle kesişen dalgalar gibidir. Bu kesişme, eski niteliğin sona erip yenisinin başlaması şeklinde değil, eski niteliklerin dalgalar hâlinde yayılan lehçelerde zamanla koyulaşıp durulması veya zayıflayıp körlenmesi şeklinde olur (1957, s. 92). Bu durumu da Azerbaycan Türkçesinin oluşumu açısından örneklendirir. Ona göre, 18. yüzyıla gelinceye kadar tam olarak ayrı bir Azerbaycan lehçesinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü, bugün Azerbaycan Türkçesinin ayırt edici özellikleri olarak gösterilenlerin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki çeşitli eserlerde genel bir temayül olarak var olduğu, bu temayüllerin zamanla Azerbaycan Türkçesinde koyulaşarak onun ayırt edici özelliği hâline geldiği görülür. Dolayısıyla bunlar Oğuz lehçelerinin henüz birbirinden kesin olarak ayrılmadığını gösterir. Azerbaycan Türkçesinin bugün ayırt edici özelliklerinin 13-18. yüzyıllar arası eserlerde gerek Anadolu'da gerekse Azerbaycan'da var olduğu görülür.

Zamanla bunlar Anadolu'da körlenmiş, Azerbaycan bölgelerinde ise gelişerek koyulaşmıştır (1957, s. 84-85). Dilâçar'ın genel olarak ses bilgisi özelinde değerlendirildiği bu durum şekil bilgisi ve söz varlığı unsurları için de düşünülebilir. Çünkü pek çok noktada ses bilgisi ve şekil bilgisi kesişmektedir. Söz varlığında ise Oğuzca unsur olarak ele alınan neredeyse bütün kelimeler Türkçenin temel söz varlığı unsurlarından oluşmaktadır. Dolayısıyla bunların da Türkçenin oluşumundan daha sonraki zamanlarda Oğuzlar tarafından gittikleri yerde oluşturulduğunu düşünmek zor görünmektedir. Bu noktada ulaşılabildiği kadarıyla Oğuzcanın 11-15. yüzyıllar arasındaki genel temayüllerinin henüz koyulaşmadığı ve karışık unsurların görüldüğü dönem de aydınlatıcı olabilir.

Gülsevin, Kâşgarlı'nın verilerine göre 11. yüzyıldaki Oğuz ağızlarını tespit etmeye çalıştığı yazısında 5 tip Oğuz ağızı olabileceğini belirtmiştir (2016, s. 296). Bunun yanında Türkolojide karışık dilli / karışık lehçeli olarak kabul edilen eserlerde görülen ikiliklerle ilgili Doerfer, bunların Oğuz Türkçesinin tarihî gelişimiyle ilgili olduğunu ve 11-13. yüzyıllar arasında Oğuzcanın batı Selçuklu Türkçesi ve doğu Selçuklu Türkçesi olarak ikiye ayrıldığını, doğu Selçuklu Türkçesinin Anadolu'daki batı Selçuklu Türkçesini bu yüzyıllarda etkilemesinden dolayı karışık dilli eserlerin meydana geldiğini belirtmiştir (1977). Daha sonra Korkmaz da karışık olarak adlandırılan durumun aslında Oğuz Türkçesinin kendi içindeki gelişme süreciyle alakalı olduğunu ve bunun karışık dilli eserler olarak değil, Selçuklu Türkçesi ağızları olarak ele alınmasının daha uygun olacağını bildirmiştir (2013, s. 86).

Görüldüğü üzere meseleye Oğuz Türkçesi özelinde bakıldığında yazıyla tespit edilebildiği kadarıyla 11. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkçesinin ses, şekil ve söz varlığı özellikleri bakımından farklı yer ve zamanlarda farklı özellikler gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla Oğuz Türkçesinde zaman içerisinde farklı yer ve zamanlarda genel temayüllerin koyulaşması ve bazı özelliklerin de körlenmesi meydana gelmiştir. Bu da farklı Oğuz ağızlarını bugünkü hâliyle meydana getirmiştir. Bugün de Oğuz Türkçesi dört farklı yazı dili olmak üzere birbirinden birtakım farklılıklar içermektedir. Tarihî yazı dillerinde olduğu gibi bunların bazılarında bugün doğu Türk yazı dillerinde koyulaşan kimi unsurlar gelişmemiş bir temayül olarak bulunduğu gibi doğu Türk yazı dillerinde de Oğuz Türkçesinde koyulaşan bazı unsurlar gelişmemiş bir temayül olarak yer almaktadır. Dolayısıyla bugün Oğuzca olarak adlandırılan unsurlar, yazıyla takip edilebildiği kadarıyla 11. yüzyıldan beri var olan, bugün özellikle orta ve batı Anadolu ağızlarında koyulaşan unsurlardır. Bu unsurların tarihî veya çağdaş Türk yazı dillerinin birinde bulunması, Memluk Kıpçakçasının Oğuzlaşması veya Kırım Tatarcasının Osmanlı Türkçesi etkisinde kalması örnekleri gibi ciddi bir kültürel etki veya bireysel sebepler dışında, o lehçenin Oğuzca etkisinde kaldığını göstermez. Bu sebeple söz konusu durumu,

Oğuzca dışında herhangi bir lehçede Oğuzcada (özellikle orta ve batı Anadolu ağızları) koyulaşan unsurların gelişmemiş bir temayül hâlinde bulunması olarak değerlendirmek daha uygun görülmektedir. Çünkü, çok yakın bir döneme ait olmamak kaydıyla, Oğuzların kullandığı herhangi bir ses, şekil veya söz varlığı unsurunu diğer Türk lehçelerinin de kullanması her zaman ihtimal dâhilindedir. Aynı durum tam tersi için de geçerlidir. Dolayısıyla bu çalışma, 13-15. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde görülen ve zamanla Anadolu'daki yazı dilinde körlenen ses, şekil ve söz varlığı unsurları olarak düşünülmüş ve bu yönde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken de inceleme alanının genişliğinden dolayı Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserlerinden olan ve söz konusu yazı dilinin erken dönem dilbilgisi özelliklerini iyi bir biçimde yansıtan ve daha saf bir Oğuz ağızı ile yazılmış *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife* adlı eser çalışma alanı olarak seçilmiştir. Bu eserdeki özellikler ses, şekil ve söz varlığı başlıkları altında örnekler üzerinden incelenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada batı Türkçesinin ilk yazılı dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi yazarlarından Ahmed Fakih'in *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife* adlı eseri ile genel olarak bazı çağdaş doğu Türk yazı dilleri arasında karşılaştırmalı bir yöntemle inceleme yapılmıştır. Bu eser için de Hasibe Mazıoğlu'nun 1974 yılında yayımlanmış olduğu çalışma esas alınmıştır.

Çalışmada öncelikle, bugün doğu Türk yazı dillerinin genelinde koyulaşmış olarak bulunan ses, şekil ve söz varlığı unsurları ilgili eserde tespit edilmiş, daha sonra Eski Anadolu Türkçesinde genel bir temayül olarak bulunan bu unsurların doğu ve batı çağdaş Türk yazı dillerindeki durumu incelenmiş ve bu unsurların doğu Türk yazı dillerinde koyulaştığı, batı Türk yazı dillerinde ise genel olarak körlendiği tablolarla gösterilmiştir.

Türk dili araştırmalarında genellikle karışık dilli/lehçeli olarak adlandırılan eserlerde doğu Türkçesinde koyulaşan unsurlar açık olarak yer aldığı için bu eserler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bulgular

Çalışma neticesinde elde edilen veriler bu kısımda *ses bilgisi*, *şekil bilgisi* ve *söz varlığı* olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

A. Ses Bilgisi Birimi

Bazı Kelimelerde Zamir n'sinin Kullanımı: Batı Türkçesinde ünlüyle biten zamirlerden sonra bir çekim eki geldiğinde zamir ile ek arasına giren *n* sesine zamir n'si denir. Bu ses, ünlüyle başlayan ekler hariç bir gereklilik ol-

mamasına rağmen kelime ile ek arasında kullanılır. Doğu Türkçesinde ise zamir n'si bazı çekimlerde bulunmaz. Batı Türkçesinin ilk yazılı dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesinde ise *bu*, *şu* zamirlerine gelen çokluk ekinde sonra ikili bir durumun olduğu görülür: *bular* / *bunlar*, *şular* / *şunlar*. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesinde *ol* biçiminde olan 3. teklik kişi zamirinin çokluk biçimi de *olar* şeklindedir (Timurtaş, 2005, s. 101-102). Burada da zamir n'sinin kullanılmadığı görülür. Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu sesin kullanılmamasının Eski Anadolu Türkçesinde temayül hâlinde olduğu ve sonrasında batı Türkçesinde bu durumun körlendiği görülür. Buna karşılık ise zamir n'siyle kullanım batı Türkçesinde genel olarak koyulaşmıştır. Doğu Türkçesinde ise *bu*, *şu*, *o* zamirlerinden sonra özellikle çokluk eki geldiğinde söz konusu sesin kullanımı koyulaşmamıştır. Dolayısıyla zamir n'sinin bazı çekimlerde kullanılmaması günümüzde doğu Türkçesinin ayırt edici bir özelliği olmuştur.

Çokluk ekinde önce zamir n'si kullanımı bakımından doğu ve batı Türkçesi çağdaş yazı dillerine bakıldığında söz konusu durumun şöyle olduğu görülür¹:

Tablo 1: Bazı Kelimelerde Zamir n'sinin Kullanımı

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	bunlar, şunlar, onlar	Özbek Türkçesi	bular, şulär, ulär
Azerbaycan Türkçesi	bunlar, onlar	Uygur Türkçesi	bular, şular, ular
Gagavuz Türkçesi	bunnar, şunnar	Kazak Türkçesi	bular
Türkmen Türkçesi	bular, şular, olar	Kırgız Türkçesi	bular
		Kırım-Tatar Türkçesi	bular, şular, olar
		Nogay Türkçesi	bular
		Karaçay-Malkar	bula, şula
		Kumuk Türkçesi	bular, şular, olar
		Altay Türkçesi	bılar / bular
		Hakas Türkçesi	pular
		Tuva Türkçesi	bolar

¹ Bu tabloya doğu Türk yazı dillerinde sonu ünsüzle biten *bul*, *sol*, *ol* zamirlerinin çokluk biçimleri dâhil edilmemiştir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere batı Türkçesinde Türkmen Türkçesi hariç çokluk ekinden önce zamir n'si kullanılmıştır. Doğu Türk yazı dillerinde ise genel olarak bu durum söz konusu değildir.

İncelenen metinde doğu Türkçesindeki gibi zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler şunlardır:

*Çu Ka 'beden **bular** hicret iderler*

Medîne de varuban ... (KEMŞ/18) (Mazıoğlu, 1974, s. 22)

Buluşmuşlar kucuşmuşlar yaturlar

***Bularuñ** yatduğı yir külli nurlar* (KEMŞ/56) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)

Diğer örnekler: *buları* (126, s. 29; 130, s. 29; 136, s. 29; 246, s. 36), *bulara* (132, s. 29), *bulardan* (35, s. 23; 152, s. 30), *bular* (260, s. 37)

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe' de “bu” zamirinin çokluk ekiyle kullanımına bakıldığında sadece bir örnekte zamir n'sinin kullanıldığı görülür: *bunlar* (137, s. 29). Buna karşılık on örnekte ise zamir n'si kullanılmamıştır. Dolayısıyla söz konusu eserde zamir n'sinin çokluk ekinden önce kullanılması yönünde kuvvetli bir temayülün olduğu görülür. Ancak bu durum günümüz Oğuz yazı dillerinde böyle değildir. Türkmen Türkçesi hariç diğer Oğuz yazı dillerinde çokluk ekinden önce zamir n'sinin kullanılması koyulaşmıştır.

B. Şekil Bilgisi Birimleri

Türkçenin tarihî ve çağdaş yazı dilleri arasında birtakım şekil bilgisi farklılıkları bulunur. Genel olarak bu farklılıklar, lehçeleri oluşturan boylar arasındaki farklılıklar arttıkça artar, azaldıkça da azalır. Doğu ve batı Türk yazı dilleri arasında da böyle farklılıklar vardır. Bunların bir kısmı öteden beri devam eden bir kısmı ise son zamanlarda ortaya çıkmış farklılıklardır. Yaklaşık olarak Türkçenin 13-15. yüzyıllar arası esas alındığında doğu Türk yazı dilleri ile batı Türk yazı dili arasında bazı şekil bilgisi farkları vardır. Bunların yanında söz konusu dönemde her iki yazı dili grubunda da kullanılan ancak daha sonra batı Türk yazı dillerinin bazılarında ya tamamen körlenene ya da zayıf bir temayül olarak devam eden şekil bilgisi özellikleri de vardır. *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* de tespit edilen bu özellikler şöyledir:

Emir kipinde kullanılan *ğil* / *-gil*: Türkçede emir kipinin çekiminde diğer kip/zaman çekimlerinden farklı ekler kullanılır. Çünkü bu ekler, kipi belirtmenin yanında kişiyi de belirtir. Bunun yanında emir kipinin ikinci teklik kişi çekiminin diğerlerinden bir farklılığı daha vardır. Türkçenin tarihî seyrine bakıldığında emir kipinin ikinci teklik kişi çekiminde doğrudan fiil kök veya gövdesi kullanılır. Bunun yanında pekiştirme için ikinci teklik kişide *ğil* / *-gil*

biçim birimi de kullanılır. Sertkaya da söz konusu biçim birimin Türkçede emir kipinin 2. ve 3. kişilerinde kuvvetlendirme için kullanılan bir biçim birim olduğunu belirtir (1996, s. 142). Eski Anadolu Türkçesinde de emir kipinin 2. teklik kişisinde bazen kullanılan bazen de kullanılmayan bu ekin zamanla batı Türkçesi yazı dilinde Türkmen Türkçesindeki *-gXn* biçimindeki sınırlı kullanımı hariç körlendiği görülür. Doğu Türk yazı dillerinde ise bazı ses değişiklikleri ile genel olarak söz konusu biçim birim devam eder. Dolayısıyla bu biçim birimin de doğu Türkçesinde koyulaştığı, batı Türkçesinde ise körlendiği söylenebilir.

Söz konusu ekin çağdaş batı ve doğu Türk yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 2: 2. Teklik Kişi Emir Çekiminin Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	Ø	Özbek Türkçesi	Ø / -gin
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Uygur Türkçesi	Ø / -Gil / -qil / -Gin / -qin
Gagavuz Türkçesi	Ø	Kazak Türkçesi	Ø / -ñlz
Türkmen Türkçesi	Ø / -gXn	Kırgız Türkçesi	Ø / -gXl / -gXn
		Karakalpak Türkçesi	Ø / -gll / -glr / -gln
		Nogay Türkçesi	Ø / -ñlz
		Kumuk Türkçesi	-gXn / -gXr
		Altay Türkçesi	Ø / -GIn / -gAr / -gOr

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere söz konusu biçim birim Türkmen Türkçesi hariç batı Türkçesi yazı dillerinde kullanılmamaktadır. Doğu Türkçesi yazı dillerinde ise koyulaşmış biçimdedir.

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife' de emir kipinin 2. teklik kişisinde *-ğil / -gil* biçim biriminin kullanıldığı örnekler şunlardır:

Qulaq dut diñlegil sen işbu sözi

Çevirmegil bu sözde ısrâ yüzi (KEMŞ/50) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)

Gözünden yaş akitğil düz namâzın

Ki olur kaçrası dürrile mercân (KEMŞ/84) (Mazıoğlu, 1974, s. 26)

Diğer örnekler: *akıtğul* (84, s. 26), *şorgül* (160, s. 31), *çekmegil* (216, s. 34), *girgil* (249, s. 36), *virgil* (249, s. 36), *bilgil* (283, s. 39), *gözetgil* (323, s. 41), *gıtgil* (323, s. 41), *eylegil* (338, s. 42), *kılgıl* (338, s. 42)

-sIz ikinci çokluk kişi eki: Türkçede görülen geçmiş zaman, dilek kipi ve emir kipi hariç diğer fiil çekimlerinde 2. çokluk kişi ifadesi için *-sInIz* veya *sIz* ekleri kullanılır. Bu eklerden ilkinin günümüzde batı Türkçesinde koyulaştığı, ikincisinin ise doğu Türkçesinde koyulaştığı görülür. Söz konusu eklerin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkar:

Tablo 3: *-sIz* İkinci Çokluk Kişi Ekinin Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gel-ir-siniz	Özbek Türkçesi	tilä-r-siz
Azerbaycan Türkçesi	gel-er-siniz	Uygur Türkçesi	yaz-ar-silär / yaz-ar-sizlär
Gagavuz Türkçesi	al-ır-sınız	Kazak Türkçesi	kel-er-siz
Türkmen Türkçesi	tut-ar-sıñız	Kırgız Türkçesi	başta-r-sız
		Karakalpak Türkçesi	sizler al-ar-sız(lar)
		Nogay Türkçesi	bar-ar-sız eken

Eski Anadolu Türkçesinde söz konusu ekin fiil çekimlerine bakıldığında daima *-sIz* biçiminin kullanıldığı görülür (Gülsevin ve Boz, 2013). Dolayısıyla bu durumun 13-15. yüzyıllar arasındaki batı Türkçesinde koyulaşmış bir dil hadisesi olduğu da söylenebilir. Ancak günümüz batı Türkçesi yazı dillerinde bakıldığında söz konusu ekin *-sInIz* biçiminde kullanıldığı, dolayısıyla bu biçimin koyulaştığı görülür.

Söz konusu ekin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* deki örnekleri şunlardır:

Hele bir gün irişdük Ka' beye biz

Naşib ola Çalapdan varasız siz (KEMŞ/66) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Esen kaluñ gönüldük hayr ile biz

Naşib ola varasız dañu hem siz (KEMŞ/184) (Mazıoğlu, 1974, s. 32)

-UpdUr öğrenilen geçmiş zaman: Bu yapı, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan öğrenilen geçmiş zaman ifadelerinden biridir (Gülsevin ve Boz,

2013, s. 64; Şahin, 2009, s. 66; Timurtaş, 2005, s. 140). Akar, söz konusu yapının Hazar ötesi ağızlarda çokça rastlanan bir yapı olduğunu belirtir (2018, s. 169). Timurtaş da bu yapının bugün doğu Türkçesinde hâlâ kullanıldığını, bunun yanında Doğu Anadolu bölgesi ve Azerbaycan Türkçesinde de *-up* biçimiyle öğrenilen geçmiş zaman ifadesi için çokça yer aldığını belirtmiştir (2005, s. 140).

Söz konusu yapının Eski Anadolu Türkçesinde 2. teklik, 3. teklik ve 3. çokluk kişi çekimlerinde kullanıldığının örnekleri vardır (Gülsevin ve Boz, 2013, s. 64). Ancak çoğunlukla *-mİş* eki kullanıldığı için *-updUr* yapısı zayıf bir temayül olarak Eski Anadolu Türkçesinde yer almıştır.

Öğrenilen geçmiş zaman ifadesi için kullanılan yapının çağdaş Türk lehçelerinin bazılarındaki durumu şöyledir:

Tablo 4: *-UpdUr* Öğrenilen Geçmiş Zamanın Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	-	Özbek Türkçesi	tilä-b-män
Azerbaycan Türkçesi	al-ib(dır)	Uygur Türkçesi	küt-ü-pti-män
Gagavuz Türkçesi	-	Kazak Türkçesi	tüsin-i-p-pin
Türkmen Türkçesi	bar-ı-pdırın	Kırgız Türkçesi	unut-u-ptur-mun
		Karakalpak Türkçesi	men al-ı-p-pan
		Nogay Türkçesi	bar-ı-p-pan

Görüldüğü üzere *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* de kullanılan *-UpdUr* öğrenilen geçmiş zaman yapısı çağdaş Türk yazı dilleri içerisinde genel olarak doğu Türk yazı dillerinde koyulaşmıştır. Batı Türk lehçelerinde ise sadece Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde kullanılmaktadır. Bu hâliyle de söz konusu biçim birimin doğu Türkçesinde koyulaşan bir yapı olduğu söylenebilir.

Söz konusu biçim birimin incelenen eserde tespit edilen örnekleri şöyledir:

Günâhlarum benüm hâdden aşupdur

Deñizlerden biter olup taşupdur (KEMŞ/6) (Mazıoğlu, 1974, s. 21)

Ebübekr ile 'Ömer bile yatur

Ŧolupdur anlaruñla iki yanı (KEMŞ/32) (Mazıoğlu, 1974, s. 23)

Diğer örnekler: *gidipdür* (46, s. 24), *durupdur* (90, s. 26), *toğupdur* (133, s. 29), *diyüpdür* (163, s. 31), *gidüpdür* (214, s. 34), *idüpdür* (214, s. 34), *geçüpdür* (238, s. 36), *tolupdur* (291, s. 39)

Eksiz belirtme: Türkçede belirtme durumu ifadesi için birkaç farklı yapı kullanılır. Tarihî Türk yazı dillerinde söz konusu ifade için $+(X)g$, $+nI$, $+I$ ekleri kullanılmıştır. Bunların yanında eksiz olarak da belirtme durumu ifade edilir. Bunun için de genellikle 3. teklik/çokluk iyelik eklerinden sonra gelen n sesiyle birlikte doğrudan belirtme durumuna işaret eden bir ek olmamasına rağmen cümlede yüklem istediği belirtme durumu ifade edilir. Bu konuda Gülsevin ve Boz Türkçenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde de iyelik eki almış isimlerin $+(y)I$ veya $+nI$ eklerini almadan belirli nesne olduklarını ve burada $+Ø$ şeklinde bir belirtmenin olduğunu ifade eder:

1. kişi *ad+um+ı okı-* = (\sim *eteg+üm+Ø dut-*)
2. kişi *'akl+uñ+ı der-* = (\sim *eteg+üñ+Ø dut-*)
3. kişi *yol+ın+ı aç-* = (*eteg+in+Ø dut-*) (2013, s. 53)

Söz konusu belirtme durumu ifadesinin günümüzde Türk lehçelerindeki durumu dikkate alındığında bu yapının doğu Türk yazı dillerinde koyulaştığı, batı Türk yazı dillerinde körlendiği görülür. Söz konusu yapının çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyledir:

Tablo 5: Eksiz Belirtme Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	-	Özbek Türkçesi	qol+i+n “elini”
Azerbaycan Türkçesi	-	Uygur Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	-	Kazak Türkçesi	kitab+i+n “kitabımı”
Türkmen Türkçesi	-	Kırgız Türkçesi	ata+sı+n “babasını”
		Karakalpak Türkçesi	üy+i+n “evini”
		Nogay Türkçesi	bala+sı+n “çocuğunu”
		Hakas Türkçesi	pal'to+zı+n “paltosunu”

Çağdaş doğu Türk lehçelerinde genel olarak koyulaşan eksiz belirtme durumu *Kitabu Evsâfi Mesacidi 'ş-Serife'* de de görülmektedir. Bu özelliğiyle de söz konusu dil bilgisi unsuru doğu Türkçesinde koyulaşan buna karşılık batı Türkçesinde körlenen unsurlardan biridir.

İlgili eserde tespit edilen örnekler şunlardır:

Şahre altına girürler imāme yirin görürler

Yüzlerin yire sürür(ler) Haka kılurlar secdeti (KEMŞ/348) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Güruh güruh huccāc gelür mināreye yüzün sürür

Göricegez hayrān olur ol şerif kubbe Şahreti (KEMŞ/349) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Miskin Faķlı ne söylesün fażlın nice şerh eylesün

Ol enbiyālar kıblesin pāzişāh ider midhati (KEMŞ/354) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Vardum Īsā beşiğine yüzüm sürdüm işigine

Girdüm yatdum beşiğine Kuds-i mübarekdedür (KEMŞ/373) (Mazıoğlu, 1974, s. 44)

C. Söz Varlığı Birimleri

Dilde ses ve biçim unsurlarında olduğu gibi söz varlığı unsurlarında da lehçeler arası bazı farklılıklar vardır. Türkçedeki bazı kelimelerin birtakım anlamlarla çeşitli lehçelerde bir süre kullanılıp daha sonra körlendiği buna karşılık bazı lehçelerde ise koyulaştığı ve o lehçenin ayırt edici özelliği olduğu görülür. Genel olarak Eski Anadolu Türkçesinde, özel olarak ise bu çalışmaya kaynaklık eden eserde de böyle kelimeler vardır. Bunlar yazıyla takip edilebildiği kadarıyla batı Türkçesinde 13. yüzyılda kullanılan ve zamanla batı Türk yazı dillerinde genel olarak körlenen söz varlığı unsurlarıdır. Bunları şöyle sıralamak ve örneklendirmek mümkündür:

Anda- *Kitābu Evsāfi Mesācidi 'ş-Şerife'* de “izle-, takip et-” anlamında bir kere geçen kelime batı ve doğu Türk yazı dillerinde şöyle bir durum arz etmektedir:

Tablo 6: *Anda-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gözetle-	Özbek Türkçesi	yāşirin küzāt-
Azerbaycan Türkçesi	gözätlä-	Uygur Türkçesi	küzāt-

Gagavuz Türkçesi	gözet-	Kazak Türkçesi	anduv
Türkmen Türkçesi	ışıkla- / cıkla-	Kırgız Türkçesi	andū
		Başkurt Türkçesi	küzät-
		Tatar Türkçesi	küzät-

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe' de bir kez geçen söz konusu kelimenin “izlemek, takip etmek, gözetlemek” anlamıyla batı Türk lehçelerinde bulunmadığı buna karşılık Kazakça ve Kırgızcada aynı anlamla kullanıldığı görülür. Bu açıdan da söz konusu kelimenin doğu Türk lehçelerinin bazılarında bulunduğu ve bu özelliğiyle de onlarda koyulaşan unsurlarından olduğu söylenebilir.

Söz konusu kelimenin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* deki örneği şudur:

Ḥabîbine emr kıılır Mekmeden Akşāya gelür

Enbiyâlar şaf şaf olur andar anda imâmeti (343, s. 42)

Dur- Türkçede farklı anlamlarda kullanılan “dur-/tur-” fiili günümüz batı Türk yazı dillerinde genel olarak hareketsizliği ve var olmayı ifade eden anlamlarla kullanılmaktadır. Doğru Türk yazı dillerinde ise bundan farklı olarak söz konusu anlamlarının yanında “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamıyla da kullanılır. Dolayısıyla söz konusu fiilin ifade ettiği anlam alanında bir farklılık bulunur. “Dur- / tur-” fiili, *Tarama Sözlüğü* verilerine göre “kalkmak, ayağa kalmak” anlamıyla 17. yüzyıla kadar batı Türk yazı dilinde kullanılır (Türk Dil Kurumu, t.y.). Sonrasında ise görülmez.

Günümüz Türk yazı dillerinde “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamı için “dur- / tur-” veya “kalk-” fiilinin kullanımı şöyledir:

Tablo 7: *Dur-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	kalk-	Özbek Türkçesi	kalk- / tur-
Azerbaycan Türkçesi	galğ-	Kazak Türkçesi	tur-
Gagavuz Türkçesi	kalk-	Kırgız Türkçesi	tur-
Türkmen Türkçesi	yeriñden tur- / galk-	Başkurt Türkçesi	tor-
		Tatar Türkçesi	tor-
		Hakas Türkçesi	tur-

Yukarıda da görüldüğü üzere batı Türk yazı dillerinde, Türkmen Türkçesindeki ikili kullanım hariç, “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamı için “kalk-” fiili kullanılmaktadır. Doğu Türk lehçelerinde ise tespit edilebildiği kadarıyla Karluk gurubu yazı dilleri hariç “kalk-, ayağa kalk-” anlamı için *tur-* fiili kullanılmaktadır. Karluk grubunda ise her ikisinin de yer aldığı görülür.

Eski Anadolu Türkçesinde de *dur-* fiilinin “kalk-, ayağa kalk-” anlamı için kullanıldığı görülür. Dolayısıyla *dur-* fiilinin söz konusu anlamla kullanılması doğu Türk lehçelerinde koyulaşan, batı Türk lehçelerinde ise büyük oranda körlenen bir özelliğin Eski Anadolu Türkçesindeki yansıması olarak görülebilir.

İlgili fiilin “kalk-, ayağa kalk-” anlamıyla *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi*’ş-*Şerîfe*’deki örnekleri şunlardır:

Ebübekrûn evine durdı vardı

Çağırıp ev divârına el urdı (KEMŞ/13 (Mazıoğlu, 1974, s. 21)

Mışırlu durdı bir gün göçdi gitdi

Girü geldiği yola Bedre yitdi (KEMŞ/299) (Mazıoğlu, 1974, s. 40)

Dün: Doğu Türk yazı dillerinde *tün* biçiminde olan kelime, bu yazı dillerinde “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi” anlamında batı Türk yazı dillerindeki *gece* kelimesi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Batı Türk yazı dillerinde *dün* biçiminde olan kelime “bugünden bir önceki gün” anlamıyla kullanılır. “Akşamdan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi” için ise *gece* kelimesi kullanılır. Dolayısıyla doğu ve batı Türk yazı dilleri arasında söz konusu koyulaşma bakımından farklılık görülür.

Tarama Sözlüğü verilerine göre *dün* kelimesi, “gece” anlamında Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha çok 13-15. yüzyıllar arasında kullanılmış, bunun yanında 16 ve 18. yüzyıllarda da örneklerine rastlanmıştır (Türk Dil Kurumu, t.y.). Türkiye Türkçesinde ise “gece” anlamıyla bağlantılı olarak sadece *tüne-*, *tünek* ve *tünaydın* kelimeleri bulunur. *Tüne-*, “kuş veya kümes hayvanlarının uyuyup geceyi geçirmek için bir sala, sırığa konmak”, “geceyi bir yerde geçirmek”; *tünek*, “kuş veya kümes hayvanlarının genellikle uyuyup geceyi geçirmek için üzerine kondukları dal veya sırık”, “geceleyecek, yatacak yer”; *tünaydın* “öğleden akşama kadar geçen süre içerisinde karşılaşıldığında kullanılan bir selamlama sözü” anlamlarına gelmektedir.

Türk lehçelerinde “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi” için kullanılan kelimelerin genel durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 8: *Dün* Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gece	Özbek Türkçesi	tün / keçä
Azerbaycan Türkçesi	gecä	Uygur Türkçesi	keçä / tün
Gagavuz Türkçesi	gece	Kazak Türkçesi	tün
Türkmen Türkçesi	gĩce	Kırgız Türkçesi	tün-
		Tatar Türkçesi	tön
		Başkurt Türkçesi	tön
		Hakas Türkçesi	tün

Söz konusu kelimenin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* de “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi” anlamıyla kullanımına bir örnek vardır:

İmdi Fakıh sen bunu medh idesin dün günü

Yarın (ki) mahşer günü Kuds-i mübârekdedür (378, s. 45)

Kanda: Türkçede soru ifadesi için kullanılan kelimelerin ikisi “ne” ve “ka” kelimelerdir. Batı Türk yazı dilinde daha çok “ne” kelimesi ve bu kelimenin çekimlenmiş biçimleri kullanılırken doğu Türk yazı dillerinde “ka” kelimesi ve bu kelimenin çekimlenmiş biçimleri kullanılır. Batı Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesinde “ka” kelimesi üzerine kurulu *hangi* (< *kangi*), *hani* (< *kani*) ve *kaç* kelimeleri vardır. Bunların haricinde ise *nerede*, *nereden*, *neden*, *nereye*, *niçin*, *nasıl* gibi kelimeler kullanılır. Bu bilgiler ışığında batı ve doğu Türk yazı dillerinde *kanda* / *nerede* kullanımı durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 9: *Kanda* Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	nerede	Özbek Türkçesi	kayerdä
Azerbaycan Türkçesi	harada	Uygur Türkçesi	nädä / kayyârdä
Gagavuz Türkçesi	nerden / nereden	Kazak Türkçesi	kayda
Türkmen Türkçesi	nirede	Kırgız Türkçesi	kayda
		Tatar Türkçesi	kayda
		Başkurt Türkçesi	kayda
		Tuva Türkçesi	kayda

Tabloda da görüldüğü üzere soru ifadesi için batı Türkçesi yazı dillerinde Azerbaycan Türkçesi hariç “ne” kelimesi kullanılmış, doğu Türkçesi yazı dillerinde ise çok büyük oranda “ka” kelimesi kullanılmıştır. Bu açıdan söz konusu eserde rastlanan “kanda” kullanımı kelime kökü itibariyle doğu Türkçesinde koyulaşmış bir kullanımdır.

“Kanda” kelimesinin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerife*’de rastlanan örnekleri şunlardır:

Resûlu’llâh okurmuş huḫbe anda

*İşidenler gidipdür kamu **kanda*** (KEMŞ/46) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)

Emîrû’l-mü’minin hem Ḥamza anda

*İşid imdi anuñ türbesi **kanda*** (KEMŞ/285) (Mazıoğlu, 1974, s. 39)

Diğer örnekler: **kanda** (296, s. 39)

Kıl-: Türkçede kılış ifade eden yardımcı fiiller içerisinde çoğunlukla *et-* ve *kıl-* fiilleri kullanılır. Günümüzde söz konusu yardımcı fiillerin kullanımına bakıldığında Oğuz yazı dillerinde çoğunlukla *et-*, bunun yanında bazen *eyle-*; doğu Türk yazı dillerinde ise genellikle *kıl-* fiilinin kullanıldığı görülür. Söz konusu durumu aşağıda şöyle göstermek mümkündür:

Tablo 10: *Kıl-* Fiilinin Kullanımı ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	(kabul) <i>et-</i>	Özbek Türkçesi	(qabul) <i>qıl-</i>
Azerbaycan Türkçesi	(kömék) <i>elé-</i>	Uygur Türkçesi	(kabul) <i>kıl-</i>
Gagavuz Türkçesi	(kabul) <i>et-</i>	Kazak Türkçesi	(ğibat) <i>qıl-</i>
Türkmen Türkçesi	(kabul) <i>ät-</i>	Kırgız Türkçesi	(coomarttk) <i>kıl-</i>

Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde yardımcı fiil olarak *et-* fiilinin yanında *kıl-* fiili de kullanılmıştır. Ancak, daha sonraları Anadolu yazı dilinde *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı azalmış, *et-* yardımcı fiili genel olarak kullanımına devam etmiştir. Çalışmaya konu olan eserde de batı Türkçesinde körlenen, buna karşılık genel olarak doğu Türkçesinde koyulaşan *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı *et-* fiilinin yanında azımsanmayacak oranda mevcuttur. Bu da doğu Türkçesinde koyulaşan bir unsurun Eski Anadolu Türkçesindeki durumunu göstermektedir. Söz konusu eserde tespit edilen örnekleri şunlardır:

Bu şehriñ orta yiri ka’bedür çak

*Anı hürmetlü **kıldı** ol kerim Ḥak* (KEMŞ/71) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Kaçan girdüm Hareme gördi gözüm

Hezārān şükr kıldı Haqqa özüm (KEMŞ/73) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Diğer örnekler: *niyaz kıldum* (75, s. 25), *āh u fiğān kılmayasın* (83, s. 26), *nazar kııl* (160, s. 31), *ziyāret kııl* (262, s. 37; 265, s. 37), *ziyāret kılduk* (277, s. 38), *āzād kılgıl* (338, s. 42), *şükür kıldı* (340, s. 42), *emr kıılur* (343, s. 42), *tevbe kıılurlar* (347, s. 43)

Burada örnekleri bulunan kullanımların hepsi bugün Türkiye Türkçesinde *et-* yardımcı fiiliyledir: *niyaz et-*, *nazar et-*, *ziyaret et-*, *azat et-*, *tövbe et-* vb.

Öz: Türkçede genelde dönüşlülük zamiri olarak “kendi” ve “öz” kelimele-
rinin kullanıldığı görülür. Bunların yanında Altay Türkçesinde “boy(ı)”, Tuva
Türkçesinde “bot”, Hakas Türkçesinde “pos” kelimeleri kullanılır. Bunlardan
“kendi” zamiri batı Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesi ve Gagavuz
Türkçesinde, “öz” kelimesi ise doğu Türk lehçelerinde koyulaşmıştır. Dönüş-
lülük zamirlerinin batı ve doğu Türk lehçelerindeki durumu şöyle gösterile-
bilir:

Tablo 11: Öz Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	kendi	Özbek Türkçesi	öz / özi
Azerbaycan Türkçesi	öz / özü	Uygur Türkçesi	öz / özi
Gagavuz Türkçesi	kendi	Kazak Türkçesi	öz
Türkmen Türkçesi	öz / özi	Kırgız Türkçesi	öz
		Tatar Türkçesi	üz / üzi
		Başkurt Türkçesi	üz / üzi

Yukarıda da görüldüğü üzere doğu Türk lehçelerinin genelinde “öz” keli-
mesi koyulaşmıştır. Batı Türk lehçeleri içerisinde ise Azerbaycan ve Türkmen
Türkçesi hariç “kendi” kelimesi koyulaşmıştır. *Kitābu Evsâfi Mesacidi 'ş-Şerî-
fe'* de ise bir kere “kendü”, üç kere de “öz” kelimesi geçmektedir. Dolayısıyla
“öz” yönünde genel bir temayülün olduğu görülür. Söz konusu eserde tespit
edilen örnekler aşağıda verilmiştir:

Kaçan girdüm Hareme gördi gözüm

Hezārān şükr kıldı Haqqa özüm (KEMŞ/73) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Özüni yıg harām işden hemişe

Ki yarın kılmayasın āh u fiğān (KEMŞ/83) (Mazıoğlu, 1974, s. 26)

Diğer örnek: *özüm* (75, s. 25)

Tarıl-: Eserde “dağılmak, sağa sola kaçışmak” anlamında kullanılan bu fiilin tarihî Türk yazı dillerine bakıldığında doğu Türkçesi yazı dillerinde kullanıldığı görülür. Söz konusu fiil günümüzde de çağdaş Türk yazı dillerinin doğu gruplarında kullanılır. Buna karşılık batı Türk lehçelerinde ise “dağıl-” fiili bulunur. Söz konusu kelimenin ifade ettiği anlamın karşılanma biçiminin günümüzdeki durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 12: *Tarıl-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	dağıl-	Özbek Türkçesi	tārǵal-
Azerbaycan Türkçesi	dağıl-	Uygur Türkçesi	tarǵı-
Gagavuz Türkçesi	daal-	Kazak Türkçesi	tara-
Türkmen Türkçesi	dāǵa- / darǵa-	Kırgız Türkçesi	tar-
		Tatar Türkçesi	taral-
		Başkurt Türkçesi	taral-

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe’de bir kez kullanılan bu kelime yanında “dağıl-” fiilinin hiç kullanılmadığı görülür. Bu hâliyle de doğu Türk lehçelerinde koyulaşan bir söz varlığı unsurunun batı Türkçesindeki kullanımı olarak değerlendirilebilir. *Tarıl-* fiilinin söz konusu eserdeki örneği şöyledir:

İşâret eyler aya ay yarılır

*O kâfirler anı görüp **tarılur*** (KEMŞ/131) (Mazıoğlu, 1974, s. 29)

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe* özelinde hazırlanan bu çalışmada Türk dilindeki lehçeler arası ayrımlarda kullanılan bazı ses, şekil ve söz varlığı birimleri genel temayül, koyulaşma ve körlenme ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Herhangi bir Türk lehçesinde koyulaşan dil birimi başka lehçelerde genel temayül/temayül hâlinde bulunabilir veya körlenmiş olabilir. Bir lehçede koyulaşan dil biriminin başka lehçelerde de bulunması durumu, koyulaşan lehçenin diğer lehçeye etkisi olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü, Türk dilinin herhangi bir yerinde gelişen ve koyulaşan bir birim başka bir lehçede genel temayül veya temayül hâlinde bulunabilir veya körlendiği için ortadan kalkabilir. Bu çerçevede de tarihî ve çağdaş doğu Türk yazı lehçelerinde koyulaşan bazı unsurların günümüz batı Türkçesinin ilk yazılı dönemi olarak kabul

edilen Eski Anadolu Türkçesinde genel temayül hâlinde bulunduğu ve bunların zamanla batı Türk lehçelerinde genel olarak körlendiği *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* adlı eser özelinde görülmüştür. Batı Türk yazı dilleri içerisinde Türkiye Türkçesinde körlenmenin ileri seviyede olduğu ve buna Gagavuz Türkçesinin de genel olarak dahil edilebileceği söylenebilir. Ardından körlenmenin düzeyi bakımından sırasıyla Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi gelmektedir.

Koyulaşma ve körlenmenin ortaya konması için Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* ses, şekil ve söz varlığı unsurları bakımından taranmış ve bugün batı Türkçesinde genel olarak körlenen, doğu Türkçesinde ise koyulaşan, ancak ilgili eserde genel bir temayül olarak yer alan aşağıdaki unsurlar tespit edilmiştir.

1. Ses bilgisi: Bazı kelimelerde *zamir n'sinin* kullanımı

Bu başlığın günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 13: Ses Bilgisi Biriminin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>zamir n'si</i>
Türkiye Türkçesi	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø
Türkmen Türkçesi	bular / şular / olar

2. Şekil bilgisi: Emir kipinde kullanılan *-ğil / -gil, -sIz* ikinci teklik kişi eki, *-UpdUr* öğrenilen geçmiş zaman, *eksiz belirtme*

Bu başlıkların günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 14: Şekil Bilgisi Birimlerinin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>-ğil / -gil</i>	<i>-sIz</i>	<i>-UpdUr</i>	<i>eksiz belirtme</i>
Türkiye Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Ø	al-ıb(dır)	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø
Türkmen Türkçesi	-gXn	Ø	bar-ıpdırın	Ø

3. Söz varlığı: *anda-, dur-, dün, kanda, kıl-, öz, tarıl-*

Bu başlıkların günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 15: Söz Varlığı Birimlerinin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>anda-</i>	<i>dur-</i>	<i>dün</i>	<i>kanda</i>	<i>kıl-</i>	<i>öz</i>	<i>tarıl-</i>
Türkiye Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Ø	Ø	harada	Ø	öz / özi	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Türkmen Türkçesi	Ø	yerinden tur-	Ø	Ø	Ø	öz / özi	darğa-

Yukarıda da görüldüğü üzere Eski Anadolu Türkçesinde genel bir temayül olarak bulunan bu dil birimleri günümüz Oğuz yazı dillerinde yani batı Türkçesi yazı dillerinde genel olarak devam etmemiş ve körlenmiştir. Dolayısıyla doğu Türkçesi yazı dillerinde koyulaşan dil birimlerinin batı Türkçesi yazı dillerinde bulunması, doğu lehçelerinin batı lehçelerine etkisi olarak değerlendirilmemeli; aynı şekilde batı Türkçesi yazı dillerinde koyulaşan dil birimlerinin doğu Türkçesi yazı dillerinde bulunması da, batı Türkçesinin doğu Türkçesine etkisi olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda herhangi bir dil biriminin herhangi bir lehçe veya lehçe grubunun tekelinde olmaması sebebiyle “...eserde/dönemde Oğuzca unsurlar” veya “... eserde/dönemde doğu Türkçesi unsurları” gibi adlandırmalara gerek olmadığı düşünülmektedir.

Bundan sonraki çalışmalarda Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait daha fazla eserin ele alınması konunun daha detaylı bir biçimde ortaya konmasını sağlayacaktır.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Akar, A. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarında Oğuzca dışı dil unsurları. 38. *ICANAS uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları kongresi bildirileri; dil bilimi, bil bilgisi ve dil eğitimi* içinde (s. 23-38). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Akar, A. (2018). Eski Türkçeden Oğuzcaya saklantılar. Ş. Doğan ve M. S. Güneş (Ed.), *Köktürk yazısının okunuşunun 125. yılında Orhun'dan Anadolu'ya uluslararası Türkoloji sempozyumu bildiriler kitabı* içinde (1. C, s. 25-31). Kesit.
- Aktan, B. (2012). Mu'înü'l-Mürîd'de Oğuzca ses ve şekil özellikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 1-7.
- Boz, E. (2018). Hakikî Divanı'nda eski Oğuz Türkçesi özellikleri üzerine. M. S. Yıldız, A. Can ve M. Özkaya (Ed.), *III. uluslararası Aksaray sempozyumu bildirileri* içinde (s. 39-46). Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Çolak, D. (2015). Saha Türkçesinde Oğuzca unsurlar. R. Özyürek, H. Gökçe ve A. Çeleboğlu (Yay.), *X. uluslararası büyük Türk dili kurultayı bildirileri* içinde (s. 44-53). Bilkent Üniversitesi.
- Çürük, M. S. (2011). Mu'înü'l-Mürîd'de Oğuz Türkçesi unsurları. 38. *ICANAS uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları kongresi bildirileri; dil bilimi, bil bilgisi ve dil eğitimi* içinde (s. 405-418). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Dilâçar, A. (1957). Türk lehçelerinin meydana gelişinde genel temayüllerin koyaşması ve körlenmesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 5, 83-93.
- Doerfer, G. (1977). Das Chorasantürkische. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 25, 127-204.
- Doğan, A. T. (2019). VIII-XV. yüzyıllarda Oğuzların dili Türkçenin en yeğni miydi? *Yeni Türkiye*, 25(106), 496-505.
- Gül, M. (2015). Kutadgu Bilig'deki Oğuzca unsurlar. *JASSS Studies*, 37(1), 253-265.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk bengu taşlarındaki Oğuzca özellikler. *Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, 7, 12-18.
- Gülsevin, G. (2004). Eski Türk yazı dilinde Oğuz lehçesinin ses, şekil ve sözvarlığı unsurları. *Amanzholov readings-2004: The international scientific-practical conference* içinde (s. 119-125).
- Gülsevin, G. (2007). Oğuzca olmayan tarihi metinlerde Oğuzca unsurlar ve Nehcü'l-Feradis örneği. *Uluslararası sürekli Altayistik konferansı bildirileri* içinde (s. 163-175). Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2010). Oğuzca olmayan Türk lehçelerinde Oğuzca unsurlar ve bunlara teorik bir yaklaşım. *Turkish Studies*, 5(1), 57-76.
- Gülsevin, G. (2011). Divanu Lügati't-Türk'teki Oğuzca özelliklere karşılaştırmalı bir bakış. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, 63, 331-345.

- Gülsevin, G. (2016). 11. yüzyılda hangi Oğuz diyalektleri vardı? *Bilig*, 76, 269-300.
- Gülsevin, G. (2022). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtilere eklemeler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV(1), 37-49.
- Gülsevin G. ve Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Gazi Kitabevi.
- Gülsevin, S. (2007). Karay Türkçesinde Oğuzca unsurlar. *Turkish Studies*, 2(2), s. 300-306.
- Hazar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Oğuzca özellikler ve benzerlikler. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 4(1), 31-63.
- Kaymaz, Z. (2002). Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139, 155-162.
- Kaymaz, Z. (2004). Çağatay Türkçesindeki Oğuzca unsurlar üzerine. *Amanzholov readings-2004: The international scientific-practical conference* içinde (s. 204-210). Kazakistan.
- Korkmaz, Z. (2005). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler. *Türk dili üzerine araştırmalar* içinde (C I, s. 205-216). Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Türk Dil Kurumu.
- Levitskaya, L. S. (2005). Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi unsurları var mı? (B. Bayram, Çev.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(1), 251-255.
- Mazioğlu, H. (1974). *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe*. Türk Dil Kurumu.
- Özveren, M. S. (2020). Eski Türk şiirinde Oğuzca unsurlar. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, IV(1), 142-153.
- Sertkaya, O. F. (1996). Bolsungıl tep tediler. *Uluslararası Türk dili kongresi* içinde (s. 135-142). Türk Dil Kurumu.
- Şahin, H. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi*. Akçağ.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Tarama sözlüğü*. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden ulaşılmıştır.
- Taşagıl, A. (2017). *Eski Türk boyları -Çin kaynaklarına göre- (MÖ III. - MS X. asır)*. Bilge Kültür Sanat.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Akçağ.
- Vörös, G. (2002). Halaç dilinde Oğuzca unsurlar. *Türkler* (C 3, s. 1216-1225). Yeni Türkiye.
- Yücel, B. (2021). Bâbü'r Divanı'ndaki Oğuzca özellikler üzerine. H. Tokyürek ve B. Bekar (Ed.), *Doğumunun 60. yılında Nevzat Özkan armağanı ediyâ yazıkâ* içinde. Nobel Bilimsel Eserler.

Extended Summary

Turkish, which spreads over a wide area, is divided into various dialects and local dialects. These dialects and local dialects also form groups within themselves. One of the determined groupings is the Eastern Turkish-Western Turkish distinction. These two dialect groups have some differences in terms of phonetics, morphology and vocabulary features. The reason for this is that different grammatical features have become widespread in Eastern Turkish dialects, and different grammatical features have become widespread in Western Turkish dialects. On the contrary, the language units that became widespread in each dialect group generally disappeared in the other dialect group. This situation is mostly valid for contemporary Turkish written languages. In historical Turkish written languages, it is possible to come across more or less glossemes used in both dialect groups. This shows that these glossemes are used as a general tendency. Over time, these general tendencies have become widespread or disappeared.

Old Anatolian Turkish, considered to be the first written period of Western Turkish, is remarkable in terms of the general tendency to use some glossemes within the framework of the dialect features mentioned above. Since it would be beyond the scope of this study to examine the entire Old Anatolian Turkish, the work named *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'*, which reflects the classical language characteristics of the period in question, was chosen as the study area. For this study, Hasibe Mazioğlu's study in 1974 was taken as basis.

In the study, first of all, the glossemes that have become widespread in contemporary Eastern Turkic written languages, except Chuvash and Yakut, were determined in *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* in terms of phonetics, morphology and vocabulary. The couplets in which the relevant glossemes are used are given with their numbers and page numbers. Thus, specifically in the work in question, the glossemes used in Old Anatolian Turkish, the first written period of Western Turkish, and which have become widespread in Eastern Turkish today, have been identified. During these determinations, the situation of the relevant glossemes in contemporary Eastern and Western Turkish written languages is also given in tables.

One feature have been identified in phonetics: the absence of the use of pronominal *n*. It has been observed that these units generally become widespread in Eastern Turkish written languages and disappear in Western Turkish written languages. Since only the pronominal *n* is not used, Turkmen has maintained the forms *bular*, *şular*, *olar* like some Eastern Turkish written languages.

Four features have been identified in the morphology: the use of the second singular person imperative morpheme *-gil*, *gil*, the use of the second singular person suffix *-slz*, the use of the past indefinite tense morpheme *-Updur*, and the accusative case without suffix. Today, these structures have generally become widespread in Eastern Turkish written languages and have disappeared in Western Turkish written languages. Only the *-gXn* imperative morpheme and *-pdır* morpheme continued to be used in Turkmen, and the *ib(dır)* morpheme continued to be used in Azerbaijani.

In the vocabulary, the words *anda-*, *dur-* (stand up-), *dün* (night), *kanda*, *kıl-*, *öz* and *tarıl-* were detected. It is seen that these words generally become widespread in Eastern Turkish written languages and disappear in Western Turkish written languages. Only in Azerbaijani, the words *harada*, *öz / özi*, and in Turkmen, the words *tur-*, *öz / özi* and *darğa-* continued to be used.

As a result, it is seen that the glosseemes identified above have completely disappeared in Turkey Turkish and Gagauzi. Azerbaijani and Turkmen appear as dialects in which some glosseemes are widespread as in Eastern Turkish or a general tendency continues to be used. According to the results of this study, the unit that becomes widespread in any dialect of the Turkish language may also become widespread or disappear in another dialect. Therefore, any glosseemes do not emerge specifically within a dialect or dialect group. It would be more accurate to evaluate Eastern Turkish and Western Turkish dialects within this framework of thought. From now on, studies to be carried out in all or part of Old Anatolian Turkish will be important in terms of showing more clearly the situation of the language units that have become widespread in Eastern Turkish in Old Anatolian Turkish, the first written period of Western Turkish.

